

Н. І. Ладанівськаздобувачка кафедри кримінально-правових дисциплін
Донецького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України

ІСТОРИЧНЕ ФОРМУВАННЯ СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОГО ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ (882–1649 рр.)

У статті автор розглядає формування законодавчого підходу до кримінально-правового захисту прав та свобод потерпілого від суспільно небезпечного діяння. Особлива увага приділяється основним, для обраного часового проміжку, нормативно-правовим актам. Вказується, що часи, коли більшість справ, у тому числі і юридичних, знаходились у віданні церкви дещо гальмували процес розвитку законодавства, в особливості – кримінального. Це можна пояснити тим, що релігія протягом усіх століть конкурувала з правом, у тому сенсі, що церква прагнула виправити правопорушника і його гріхи, обумовлені протиправним діянням, у першу чергу, з метою приведення його до Бога. Суспільство та людина у її біологічному розумінні знаходились на другому плані.

Звертається увага, що перші згадки про потерпілих та їх вікові особливості можна знайти в джерелах права Київської Русі, зокрема у давньоруських князівських уставах. Наприклад, в Уставі князя Ярослава Мудрого було вперше закріплено захист права дитини на життя (дітовбивство). Акцентовано, що найважливішою пам'яткою феодального права, яка мала величезний вплив на становлення пізніших джерел права, є Руська Правда. У Руській Правді головний акцент було зроблено на відшкодування шкоди потерпілому, вимагаючи при цьому відшкодування навіть моральної шкоди. Це перший нормативно-правовий акт, котрий сконцентрував увагу на необхідності відшкодування моральної шкоди, що свідчить про те, що законодавець почав більш уважно відноситись до особи, яка потерпіла від кримінального правопорушення.

Підсумовується, що у досліджуваний період вчення про потерпілого від кримінального правопорушення тільки починає розвиватись, що обумовлено прагненням законодавця зрівняти права особи, яка вчинила кримінальне правопорушення та особи, яка від нього постраждала. З 882 по 1649 рр. законодавцем було зроблено достатньо кроків, які дозволили якісно покращити кримінальне законодавство, у тому числі, що стосується захисту прав і свобод потерпілого.

Ключові слова: потерпілий, кримінальне законодавство, кримінальне право, ретроспективний аналіз, генеза, історія, вік потерпілого, неповнолітній, релігія.

Історія виникнення та генези кримінально-правових феноменів завжди залишалась актуальним напрямком наукових пошуків. Це можна пояснити банальним фактом – без вивчення витоків правових інститутів не можна докорінно пізнати їх сутність, а також прогнозувати майбутнє та відповідність тенденціям. Варто зауважити, що більшість сучасних явищ, передбачених у кримінальному законодавстві (як у Загальній, так і в Особливій частині) вже неодноразово вивчались вченими як у самостійних історико-компаративних працях, так і в межах певних дисертацій, присвячених розгляду того чи іншого кримінально-правового інституту. При цьому сам факт невизнання кримінальним законодавством цінності потерпілого знівелював інтерес до нього наукової спільноти,

у зв'язку із чим цілий пласт питань залишився або взагалі нерозробленим, або розробленим частково. Одним із таких питань є ретроспективний аналіз формування кримінально-правового статусу потерпілого, особливо на початкових етапах, котрі припадають на 882-1649 роки. Отже, зважаючи на такий стан справ, вважаємо за доцільне приділити увагу вказаному питанню більш детально, оскільки це дозволить створити комплексний підхід до розробки вчення про потерпілого від кримінального правопорушення.

Варто звернути увагу на той факт, що про особу, потерпілу від кримінального правопорушення, починають згадувати безпосередньо в той самий час, коли починають згадувати про саме кримінальне правопорушення, а саме – під час становлення кримінального права. Вчені

вірно вказують, що «перші згадки про потерпілих та їх вікові особливості (додано нами – Н.Л.) можна знайти в джерелах права Київської Русі, зокрема у давньоруських князівських уставах. Один з найвідоміших – це Устав князя Володимира Святославовича, який датують XII–XIV ст., відомий більше ніж у 200 списках. В Уставі міститься перелік проступків, які розглядали як злочини і передавали до компетенції церкви, проте в ньому нічого не сказано про міри покарання за ці злочини. Також у цьому Уставі згадані особи, яких передавали у відання церкви. Іншим князівським уставом, який має велике значення для дослідження кримінального права Староруської держави, є Устав Ярослава Мудрого. До нас не дійшло жодного уставу князя Ярослава в його первинному вигляді – всі його редакції змінювались з часом, але архетип уставу склався в XI – на початку XII ст. Всього відомо близько 100 списків уставу, які розділяють на 6 редакцій. Найдавніші з них датуються останньою чвертю XV ст., а найпізніші – XIX ст.» [1, с. 81]. Звернемо увагу на те, що ті часи, коли більшість справ, у тому числі і юридичних, знаходились у віданні церкви, на наш погляд, дещо гальмували процес становлення та розвитку законодавства, в особливості – кримінального. Це можна пояснити тим, що релігія протягом усіх століть конкурувала з правом, у тому сенсі, що церква прагнула виправити правопорушника і його гріхи, обумовлені протиправним діянням, в першу чергу, з метою приведення його до Бога. Суспільство та людина у її біологічному розумінні знаходилась на другому плані. На прикладі потерпілого, можна проілюструвати різницю між релігією та правом. Так, для церкви потерпіла особа – це мученик, котрий або отримав кару за свої неправовірні вчинки, або несе свій хрест, таким чином, реалізуючи місію на землі. В цьому контексті потерпілий не потребує відплати, відшкодування шкоди, йому все зарахується після його смерті. Для права особа, яка постраждала від кримінального правопорушення, це – громадянин держави, законні права та інтереси якого були порушені внаслідок вчинення протиправного діяння, у зв'язку із чим вони мають бути відновлені у повному обсязі, шляхом відповідного реагування, оскільки жодна людина у жодному випадку не має ставати жертвою суспільно-небезпечного діяння.

Цікавим фактом є те, що «в Уставі князя Ярослава Мудрого було вперше закріплено захист права дитини на життя в ст. 6 (дітовбивство).

За вбивство незаконнонародженої дитини було встановлено покарання у вигляді ув'язнення в монастирській установі. О. Саїнчин звертає увагу, що покарання за дітовбивство у Київській Русі спочатку не мало такого жорсткого характеру, як у середньовічній Європі. Дітовбивство тривалий час вважалося не злочином, а гріхом. Канонічне візантійське право, відображене в уставах князів Володимира, Ярослава Мудрого, вбачало в дітовбивстві перш за все посягання не на життя, а на християнські устої сім'ї та моральності» [2, с. 14]. Тут звернемо увагу, що відношення до дитини у ті часи, як до тієї, що вчинила протиправне діяння, так і до тієї, що від нього постраждала, було дещо упередженим. Такий стан справ можна пояснити тим, що законодавець не сприймав неповнолітню особу як повноцінного члена суспільства, що, до речі, також було нав'язано церквою, котра вважала дитину нечистою істотою, народженою у гріху. В цьому контексті цінним є зауваження, що до потерпілого неповнолітнього було, всетаки, більш лояльне відношення, ніж до правопорушника.

«На відміну від європейського законодавства того часу, яке передбачало жорсткі покарання, церковне право Київської Русі передбачало лише каяття та трирічний піст. Отож в часи Київської Русі лише зароджувалися правові механізми, що передбачали сувору відповідальність за злочини проти особливої вікової групи – неповнолітніх. У той час були введені лише заборони на окремі форми поведінки, яка могла завдати шкоди неповнолітнім особам. Формулюючи заборону, законодавець не визнавав інтереси дитини самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, а норми, що їх захищали, були спрямовані на охорону інших інтересів і цінностей» [3, с. 42]. Отже, в контексті цієї думки ми знову можемо підсумувати, що церковне право є занадто лояльним та мало-ефективним, таким, що переслідує досягнення своїх власних цілей та завдань. На нашу думку, саме релігія стала причиною того, що першими потерпілими, які були закріплені на нормативному рівні стали діти, оскільки одним із тяжких гріхів було дітовбивство.

Відомо, що «в цей період існування Давньоруської держави за «Законом руським» карались злочини (крадіжки, вбивства, насилля), а винні мали не тільки нести кару, а й відшкодувати заподіяну злочином шкоду, в тому числі і своїм майном. За часів Олега та Ігоря існувала кровна помста за вбивства та тяжкі злочини,

наряду з цим потерпілим надавалось право самовільно з застосуванням сили повертати вкрадені речі, та вживати заходів на відшкодування заподіяної злочином шкоди. Принцип зрозумілий – при неможливості молодого державою створити ефективні органи розслідування та судового захисту – захисти себе сам. Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором 945 року передбачав право родичів померлого потерпілого покарати (вбити) винного. Коли ж той втік, то родичі загиблого мали право забрати його маєток (якщо вбивця був заможним) [4]. В контексті цієї думки цікавим є принцип Таліону та його вплив на вчення про потерпілого від кримінального правопорушення. Так, сама сутність відплати має глибинний сенс, котрий полягає у задоволенні певних потреб державного, релігійного та суспільного характеру: 1) для держави це необхідно як для гаранта захисту прав та законних інтересів потерпілої особи, тобто в межах реалізації обов'язку створення комфортних умов для проживання; 2) для релігії відплата – це «відпрацювання» гріху, тобто певний ритуал очищення перед Богом та сатисфакція для богорадної та милосердної людини; 3) для суспільства відплата – це гарантія їх захисту, демонстрація невідворотності кримінальної відповідальності та покарання за вчинене правопорушення. Таким чином в усіх вказаних нами випадках є один загальний фігурант – потерпілий. Тепер щодо меж відплати. Принцип Таліону дуже гарний варіант тотального контролю за додержанням встановлених порядків та уникнення порушення заборон. Навряд чи людина, яка знає, що за вбивство її стратять, вчинить таке діяння. Однак для потерпілого принцип Таліону не має того ефекту. Так, скажімо, наприклад, жінка вбитого чоловіка не буде задоволена в повній мірі від того, що правопорушник буде страчений. Вона потребує у матеріальній, психологічній та фізичній підтримці, а не в усвідомленні того, що за її чоловіка помстилася держава. Саме тому у сучасному суспільстві принцип Таліону вважається негуманним та малоефективним, у зв'язку із чим ми вже давно від нього відійшли.

«Найважливішою пам'яткою феодального права, яка, без перебільшення, мала величезний вплив на становлення пізніших джерел права є «Руська правда», яку ще називають Правдою Ярослава і відноситься до XI ст. Руська правда – найважливіший закон Київської Русі, який включав у себе норми різних галузей права і, насамперед цивільного, кримі-

нального та кримінально-процесуального, мав значення офіційного, визнаного публічною владою судейника. Він означив новий етап у застосуванні кримінального покарання. У Руській Правді головний акцент було зроблено на відшкодування шкоди потерпілому, вимагаючи при цьому відшкодування навіть моральної шкоди» [5, с. 60]. Це перший нормативно-правовий акт, котрий сконцентрував увагу на необхідності відшкодування моральної шкоди, що свідчить про те, що законодавець почав більш лояльно та уважно відноситись до особи, яка потерпіла від кримінального правопорушення.

«Головною метою покарання поряд з відплатою (карою) було відшкодування збитків. Так, за вбивство вільної людини стягався грошовий штраф (віра) на користь князя, а родичам потерпілого – надавалась грошова винагорода (головництво). З винного у крадіжці, окрім виплати грошового штрафу князеві, стягувалось грошове стягнення на користь потерпілого як компенсація за заподіяну шкоду (ст. 35, 36, 37). Водночас, встановлювалось правило: якщо хтось кого ударить батою або рукояткою меча чи просто рукою, то мав заплатити 12 гривень за образу (ст. 3-4 Короткої Правди). Руська правда мала норми, направлені на захист честі і гідності людини. Образа словом чи дією (виривання усів чи бороди, вибивання зуба) каралась штрафом 5 гривень. Разом з тим, необхідно відзначити, що Руська Правда звузила застосування кровної помсти, дозволяючи чинити її тільки з дозволу суду, замінюючи її грошовими стягненнями. При наступниках Ярослава кровну помсту заборонили застосувати законом. Проте вбивство крадія на місці злочину за законом не каралось» [5, с. 60]. Тут ми вже бачимо, що законодавець починає диференціювати як кримінальних правопорушників та суспільно небезпечні діяння відповідно до тяжкості їх наслідків, так і осіб, які від них потерпіли. На нашу думку, формування підходу, котрий полягає у першочерговому акценті на відшкодування саме матеріальної та моральної шкоди свідчить про прогрес законодавства та його відходження від первісних установок «сліпої» відплати як самоцілі.

Вчені вказують, що «на відміну від чинного законодавства у «Руській правді» встановлювався особливий захист окремих категорій потерпілих. Наприклад, визначався розмір грошового викупу за вбивство тих осіб, за яких нікому було здійснити кровну помсту (ст. 1). Постраждали іноземці користувалися привілеями

у представленні доказів щодо застосування до них фізичного насилля. Даним особам не потрібно було представляти двох видоків (тобто, свідків-очевидців), достатньо було особистої присяги іноземця» [6, с. 8]. «Беззаперечно, важливим матеріалом для дослідження історії формування правового становища потерпілого є також Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр., які містили норми звичаєвого права, Судебник Казимира 1468 р., привілеї 1447, 1492 та інших років, римське, польське та германське право XV–XVI століть» [7, с. 12]. «Як зазначено в літературі, у 1529 р. було прийнято перший Литовський статут, який встановлював сувору кримінальну відповідальність за здійснення злочинного посягання на життя окремих осіб, зокрема старих батька й матір або дитину: «...по ринку везти, клещами тіло рвати, а потім в мішок зашити, й посадивши до нього собаку, курицю, ужа, кішку і все те в глибокій річці утопити» (розділ 11, арт. 7). За посягання проти вагітних жінок: «Якщо хто вагітну конем зіб'є, пошкодить, через що вона втратить дитину або вмере разом з дитиною, незалежно від її стану, повинен відсидіти три місяці або присуджений до страти» (розділ 11, арт. 15)» [8]. Отже, ми можемо побачити, що законодавець звертає увагу на окремі категорії потерпілих осіб, при цьому намагається бути справедливим до усіх громадян.

Варто звернути увагу, що «в цей час відбувається обмеження прав потерпілого за рахунок публічних начал – щодо тяжких злочинів (проти держави, проти церкви) слідство і суд стали обов'язковими. В інших випадках потерпілий міг відмовитися від обвинувачення, укласти мирову угоду (ці ж права мали його родичі, якщо виступали учасниками процесу). Крім того, на територіях, що знаходилися під юрисдикцією Речі Посполитої судочинство здійснювалось на підставі законодавства Речі Посполитої до 1578 року. В 1578 році, з метою врахування особливостей здійснення судочинства серед населення України був затверджений особливий Луцький трибунал. В 1579 році був затверджений Український трибунал, на підставі його норм здійснювалось судочинство до об'єднання українських земель з Росією. Фактично за своїм змістом законодавство того часу це звід кодексів цивільного, кримінального та кримінального процесуального права, який визначав та закріплював основні положення правового статусу учасників цих галузей права» [6, с. 11]. Таким чином, можна сказати, що статус потерпілого

від кримінального правопорушення ще не був сформований, у зв'язку зі змішанням підходів фахівців із різних галузей.

«Враховуючи релігійні та моральні норми того часу, законодавець посилює відповідальність за вбивство матір'ю свого немовляти. Так, артикул 60 третього Литовського статуту 1588 р., який діяв на західних українських землях, встановлював смертну кару розпусним жінкам» [9, с. 14]. «Серед суто релігійних злочинів проти дітей Статут 1588 р. виділяє підмову дітей перейти до мусульманської чи іудейської віри, їх обрізання, наймання жінки-християнки нехристиянами до своїх дітей як «мамки»» [10; 11, с.76]. Необхідно звернути увагу на те, що чинне вітчизняне кримінальне законодавство має привілейоване відношення до жінки, котра вбила свою новонароджену дитину. Такий стан справ можна пояснити тим, що низка досліджень дозволили вченим довести, що жінка, яка тільки народила дитину знаходиться у психологічно напруженому стані, у зв'язку із чим не в повній мірі може контролювати свої дії та відповідати за них. Саме тому увага акцентується виключно на певному часовому проміжку, який вважається станом, обумовленим пологами. Звичайно, що у досліджувані нами часі мова про це ще не йшла, у зв'язку із чим такі жінки суворо карались, оскільки потерпілою особою визнавалась безпорадна істота.

«За правління Івана IV запроваджується Земський собор, який виконував законодавчу функцію. Зокрема, ним було прийнято основний закон тодішньої держави – «Соборное уложение» 1649 року. В ньому передбачалось не тільки відшкодування збитків потерпілому, а й застосування майнових стягнень у скарбницю, за скоєння особливо тяжких злочинів. Це соборне укладення для свого часу було фундаментальним законодавчим актом, в якому використовувалися норми існуючих до цього правових актів Росії, здобутки правових систем Візантії та інших держав. Воно збагачувалось новими правовими ідеями і являло собою кодекс із 25 глав та 967 статей» [5, с. 63]. Тобто увага приділяється тим потерпілим особам, які потребують в особливому захисті, що обумовлено певним проблемним положенням. Такий підхід, на нашу думку, хоча і є певним проявом гуманності, однак дещо несправедливий, оскільки порушує принцип рівності усіх громадян перед законом. Варто вказати, що сучасне вітчизняне кримінальне законодавство також має привілейований підхід до окремих

категорій як кримінальних правопорушників, так і потерпілих, встановлюючи, наприклад, більш жорсткі санкції за вчинення правопорушень у відношенні неповнолітніх та малолітніх дітей, вагітних жінок тощо.

«Ст. 26 Соборного уложення передбачає покарання у вигляді страти за вбивство незаконнонародженої дитини; проте, як і в Статуті Ярослава, ця норма, по суті, має на меті не охорону життя неповнолітнього, а осуд фактів незаконного і позашлюбного народження дітей. Незважаючи на закріплення Соборним уложенням окремих випадків перевищення батьківської влади над дитиною як злочинів, покарання за їх здійснення було вкрай м'яким. Так, вбивство дитини каралося одним роком тюремного ув'язнення і церковним каяттям; проте вік, до якого особа вважалася дитиною, закріплений не був» [3, с. 44]. Таким чином, диференціація в цьому контексті, здебільшого, відбувається за віковою ознакою.

Слід зазначити, що «ідея матеріальної відплати відповідним рівним злом за принесене зло була основою кримінального законодавства до XVIII століття. Так, в Укладенні 1649 року прямо вказувалось: «Карати смертю без всякої пощади, щоби, дивлячись на це, іншим не принадно було так діяти» [5, с. 147]. «І. Фойницький, розглядаючи еволюцію майнових покарань у російському кримінальному законодавстві, також зазначав, що спочатку майнові стягнення йшли на користь потерпілого, але з часом і публічна влада почала брати в них участь і, маючи на меті фіскальні цілі, досить часто застосовувала майнові стягнення: найтяжчі злочини супроводжувалися відібранням у скарбницю всього майна, за менш тяжкі – відбиралась частина його» [12, с. 181]. Тут, на нашу думку, мова йде про початок відмежування кримінального покарання у виді штрафу та відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Оскільки гроші, отримані внаслідок виконання правопорушником покарання у виді штрафу, йдуть у дохід держави, а відшкодування шкоди – на користь потерпілого.

Таким чином, проведене нами дослідження дозволяє підсумувати, що у вказаний період вчення про потерпілого від кримінального правопорушення тільки починає розвиватись, що обумовлено прагненням законодавця зрівняти права особи, яка вчинила кримінальне правопорушення та особи, яка від нього постраждала. З 882 по 1649 рр. законодавцем було зроблено достатньо кроків, які дозволили якісно покращити

щити кримінальне законодавство, у тому числі, що стосується захисту прав і свобод потерпілого.

Список використаної літератури:

1. Зубашенко Ю. Джерела кримінального права Староруської держави // *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія юридична*. 2002. Вип. 37. С. 79–84.
2. Саинчин А. С. Особенности расследования детоубийств: монография / Саинчин А. С., Никитин Г. Д. Одесса, 2005. 112 с.
3. Плашовецький О. А. Кримінально-правова диференціація віку: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : 12.00.08 – кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право. Приватний вищий навчальний заклад «Львівський університет бізнесу та права». Львів, 2017. 200 с.
4. Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором 945 р. Хрестоматія з історії держави і права України: в 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренка. К.: ІнЮре, 1997. Т. 1. 799 с.
5. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підручник (4-те вид., доп. і переробл.). К.: Вид-во А.С.К., 2003. 848 с.
6. Гарбовський Л.А., Дідківська Г. В., Топчій В.В. Г 20 Правовий статус потерпілого у кримінальному процесі України: монографія / Гарбовський Л.А., Дідківська Г. В., Топчій В.В. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. 152 с.
7. Кочура А. В. Історичні аспекти розвитку поняття «неповнолітній потерпілий» у кримінальному судочинстві. *Право і Безпека*. 2011. № 4. С. 11–14.
8. Штирлов О. В. Генеза безпорадного стану особи потерпілого у вітчизняному кримінальному законодавстві. URL: <http://radnuk.info/statti/229-kriminal-pravo/14673-2011-01-18-22-38-43.html>
9. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. К., 2006. 225 с.
10. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право Одеса, 2004. 211 с.
11. Дементьев О. М. Проблемы возраста уголовной ответственности : лекции к курсу / О. М. Дементьев, О. П. Копылова. Тамбов : Изд-во ГОУ ВПО ТГТУ, 2010. 80 с.
12. Ларин А. Защита прав потерпевшего в уголовном процессе и сравнительное исследование. М. 1993. 245 с.

Ladanivska N. I. Historical formation of the status of a victim of a criminal offense (882–1649)

In the article the author considers the formation of a legislative approach to criminal law protection of the rights and freedoms of the victim from a socially dangerous act. Particular attention is paid to the main regulations for the selected period of time. It is pointed out that the times when most cases, including legal ones, were in the hands of the church somewhat slowed down the process of development of legislation, especially criminal law. This can be explained by the fact that religion has competed with law throughout the centuries, in the sense that the church sought to correct the offender and his sins due to wrongdoing, primarily in order to bring him to God. Society and man in its biological sense were in the background.

It is noted that the first mention of the victims and their age can be found in the sources of law of Kievan Rus, in particular in the ancient princely statutes. For example, the Charter of Prince Yaroslav the Wise for the first time enshrined the protection of the child's right to life (infanticide). It is emphasized that the most important monument of feudal law, which had a huge influence on the formation of later sources of law, is Russkaya Pravda. In Russkaya Pravda, the main emphasis was placed on compensation for damage to the victim, demanding compensation even for moral damage. This is the first legal act that focused on the need to compensate for non-pecuniary damage, which indicates that the legislator has begun to pay more attention to the person who has suffered from a criminal offense.

It is concluded that in the period under study, the doctrine of the victim of a criminal offense is just beginning to develop, due to the desire of the legislator to equalize the rights of the person who committed a criminal offense and the person who suffered from it. From 882 to 1649, the legislator took enough steps to improve the quality of criminal law, including the protection of the rights and freedoms of the victim.

Key words: *victim, criminal legislation, criminal law, retrospective analysis, genesis, history, age of the victim, minor, religion.*